

**GELENEĞİN İHYÂSI:
TÜRKİSTAN'DA EDEB/ADAB DERSLERİ
VE SİYASÎ KÜLTÜR***

BÜŞRA ERSANLI
(Marmara Üniversitesi)

1980'lerin sonları ve Türk kökenli eski Sovyet cumhuriyetlerinin hükümlerlik ve bağımsızlıklarına kavuştukları 1990'ların ilk birkaç yılı arasında başlıca tartışma konuları, edebî/kültürel meseleler ile tabii kaynaklar üzerinde hak iddiası görünümündeki ekolojik hususlardı . Bir başka ifadeyle, kültür milliyetçiliği ile idarî ve siyasî sınırları Sovyet politikası tarafından çizilmiş bir bölgenin emekleme safhasındaki siyasî hürriyeti birlikte ortaya çıkıyordu. Özellikle Özbekistan ve Türkmenistan'da, alternatif ideolojik yönelimlere sahip olan rakip siyasî teşekküllerden söz etmek hemen hemen imkânsızdı. Sadece Azerbaycan'da değişik siyasî teşkilatlar arasında bazı ideolojik farklılıklar mevcuttu ve bu da kısmen, Azerbaycan'ın 1920'lerin başlarında Sovyet sisteminin kurulmasından hemen önce Kafkaslar'da erken bir hür siyaset tecrübesi geçirmesinden ileri geliyordu.

1990'ların ilk yıllarında Azerbaycan Türkleri bağımsızlıklarını 'söz azadlığı' şeklinde ifade ederken, Türkistan Türkleri bunu 'muhteva azadlığı' olarak dile getiriyordu. Hürriyetin bu farklı iki şekilde ifadesi bize, onların siyasî kültürleri ile alakalı ipuçları vermektedir.

* Bu makale daha önce İngilizce olarak yayınlanmıştır: "Highlighting Traditional Manners: Edeb/Adab Lessons and Political Culture in Central Asia", *Culture, Society and Politics in Central Asia and India* (ed. N. N. Vohra), Delhi, Shipra, India International Center 1999, 222-235. Ancak, belirtilen İngilizce metinde yer alan Türkçe karakterlerin basımında önemli dizgi hataları gerçekleştiğinden, Türkçe tercümesinin burada yeniden yayınlanması uygun görülmüştür.

‘Söz azadlığı’ siyasî bir mefhumdur ve demokratikleşme için temel ön şartlardan birini ima eder. Halbuki ‘muhteva azadlığı’ siyasî bir mefhum olmayıp, Sovyetler zamanında yürürlükte olan edebiyat tercihinine karşı bir şikâyeti dile getirmektedir. Bu tür bir hürriyet şahsî bir hürriyete değil, yeni siyasî seçkinlerin karar mercileri tarafından hayata geçirilen bir hürriyete işaret eder. Oldukça didaktik bir tarza sahip bu tür bir hürriyet, kitlelerin seferber edilmesinde son derece etkilidir. Aynı zamanda fertlere, onu çağdaş hayat tarzı çevresine sokmalarını sağlayacak ve islâmî umdeler ile yirminci yüzyılın başlarındaki Cedid reform hareketinde saklı olduğu düşünülen felsefî sahayı bulup ortaya çıkartmaları için de imkân sağlar. Kimlik oluşumuna dair bu farklı tarzı, Batı dünyasındaki milliyetçi eğitim politikaları ile aynı kaba koymak zordur. Batı modeli ulus inşasında, endüstriyelleşmenin devamı için gerekli iktisadî, siyasî ve toplumsal uyuma yönelik eğitim teşvik edilir. Türkistan’da ise Sovyet tarzı ulus inşası, sosyalist ideolojinin idaresinde belli bir ölçüde bu sürece yardım etmiştir. Şimdi de, mesela Kerimov rejimi, ulus inşa etme sürecini, geçmişteki altın çağa ait kahramanlar, âbideler ve edebiyatı yeniden devreye sokarak hızlandırmaktadır. Devlet, onbeşinci yüzyıl âlimlerinden Uluğ Bey, dokuzuncu asırda yaşamış hadis âlimi İmam Buharî, ondördüncü yüzyılda hüküm sürmüş Müslüman hükümdar Emir Timur için anma törenlerinin düzenlenmesine bizzat önayak olmuştur. Böylece, siyasî faaliyetler bir tür kültür tarihi çevresinde bir araya getirilmektedir. Bu eğitim kitlenin seferber edilmesi için olduğu gibi, edeb/adab terbiyesi de yine harekete geçmeye yöneliktir. En meşhur Cedidcilerden Avlanî, ‘ders almak ilim sahibi olmak, muâşeret eğitimi ise harekete geçmek içindir’ der.¹

‘Muhteva azadlığını’ tahlil etmek için üç ders kitabına bakabiliriz. Bunlar tarih, edebiyat ve edeb/âdab diye bilinen muâşeret kitaplarıdır. Tarih kitaplarında hadiseler kronolojik bir ilerleme şeklinde anlatıldığından, bunlar yoluyla ‘yeni’ edebiyatı aşlamak bile bir hayli zordur. Bu sebeple, tarih kitaplarında sadece Özbek tarihinin şâşâlı zamanlarına ait bölümler ve kültür ile ilgili kısımlarda yeni edebiyata yer verilir. Edebiyat ders kitapları ise ismi ile müsemma bir haldedir ve ‘vatan edebiyatı’ olarak adlandırılmaktadır. Bu yazıda, ‘muhteva azadlığının’, örf, âdet ve ahlâkın, yani adâb-ı muâşeretin öğretilmesi için yeni yazılmış ders kitapları ve rehberlerde kendini gösteren siyasî tesirleri üzerine yoğunlaşmak istiyorum. Söz konusu bu edeb/adâb ki-

¹ Abdulla Avlanî, *Türkî Gülistan Yahut Ahlâk* (1913), Taşkent, ‘Okutuvçı’ 1992, 16.

tapları çoğunlukla zamandan bağımsız ve mekân konusunda çok esnek oldukları gibi, gelenek ve ahlâkın günlük hayat ve ferdin “biçimlendirilmesi” için ne manaya geldiği konusunda Ceditçi anlayışın en iyi örnekleridir.

‘Söz azadlığı’ hatalar ve/veya farklılıkların mümkünliğini ima ederken, ‘muhteva azadlığı’ neyin doğru olduğu, ne “olması gerektiği” konusunda bir beklenti taşır. Kimi zaman “tematik hürriyet” olarak da anılan muhteva azadlığı ‘filozof bir kral’ gerektirir. Önceden Sovyet dönemi sırasında edebî tarih çalışmaları halk kahramanlarıyla kaynaştırılır; okuma parçaları edip ve filozoflardan seçilerek, sosyalizm, enternasyonalizm ve hümanizm davasına hizmet edecek şekilde takdim edilirdi. Şimdi de başka çalışmalar ya da aynı entelektüellere ait belirli parçaların farklı yorumlarından açıkça beklenen, üzerlerinde yeni bir Türk kimliği inşa edilen milliyetçilik, millî kültür ve geleneklere hizmet etmeleridir

Eğitimde Reform: Dinî/Milliyetçi Eserlere Serbestçe Atıf Yapmak

Türkistan halkı eğitim reformuyla alâkalı farklı bir duruşa sahiptir. Kafkasyalı ve Türkistanlı Türkler’in Cedit hareketi üzerine yorumları farklıdır. Mesela, Azerbaycanlılar² yüzyılın başında ulema karşıtı bir kimliğe bürünmüş ve batılılaşmış, liberal milliyetçi entelektüeller yetiştirirken, Türkistanlı mütefekkirler sofistike bir medrese eğitiminden ilham almış ve islâmî kimliklerini vatanperverâne/dinî bir tılsım olarak muhafaza ederek, bunu modern milliyetçi eğilimler içinde eritmeyi reddetmişlerdi. Dolaylı da olsa bu özellik, ‘yerel renklerin’ muhafazası mesâbesinde ya da ‘şekilde millî, özde sosyalist’ şeklindeki Sovyet sloganının umdelerinden biri olarak, Sovyet siyaseti tarafından da korundu.

Türkistanlı entelektüeller bugün Sovyet ideolojisiyle bağlarını kopardıklarını iddia ediyorlarsa da; Özbek tarihçiler, pek de haksız sayılamayacak bir şekilde, kültür tarihi suretiyle kronolojik devamlılığı olan bir millî kimlik inşasına çabalamaktadır. Ve bu yaklaşımın da, Sovyet dönemi sosyal bilim eğitiminde takip edilen metottan uzak kalabilmesi bir hayli zordur.

² Mesela Hasan Bey Zardobî’nin (*Ekinci*’nin kurucusu-1875) eğitimde reform anlayışı, rejimden bağımsız sivil bir alana yönelmişti, bk. Austin Lee Jersild, ‘From Savagery to Citizenship...’, Daniel R. Brower-Edward J. Lazzerini(ed.), *Russia’s Orient Imperial-Borderlands and Peoples, 1700-1917*, Bloomington, Indiana University Press 1997, 110.

Böylece slogan, ‘şekilde sosyalist/otoriter ve özde millî’ olacak şekilde ters çevrilmektedir.

Özbek entelektüeller, mekteb ve medrese eğitimleri ve bu okullarda adab derslerinin oynadığı rol ile Ekim İhtilâli’nin öncesi ve hemen sonrasında iftihar etmekteydiler. Onlara göre, sosyal ve kültürel hayatlarının seviyesi, modernleşme ve geleneksel değerlerin bütünleştirilmesi ile yükseltilebilirdi. Bu manada bugün de, yüzyılın ilk yirmi yılındaki eğitim reformu denemeleri ile zamanımız arasında bir köprü kurmak istemektedirler. Yeni okullar açmak ve bu okullara modern dünyevî konuları³ sokmak, yeni ve dinamik bir toplum yaratılırken kitlenin seferber edilmesi için tiyatro oyunlarının sahnelenmesi ve yetişkinlerin eğitilmesine öncülük etmek gibi faaliyetlerden oluşan Cedid Hareketi, onlara ilham vermekte ve temel hareket noktaları gibi gözükmektedir.

Rusya’nın batı kısımlarında Cedid Hareketi daha çok ‘Tatar milliyetçiliği’ olarak bilinirken, Türkistan’da İslâm kendini tanımlamanın temel kaynağıydı. Çarlık Rusyası ve Sovyet yönetimlerine karşı mücadele, özellikle Cedidci dönemde ortaya çıkmıştı. Böylelikle, Cedid hareketinin bir bakıma uzantısıydı ya da Cedid dünya görüşünden destek almaktaydı. Ancak, Cedid hareketinin çelişen tarafları da vardı. Bunlardan birincisi, asrın ilk otuz yılı sırasında Cedid’in Bolşevikler, Hanlıklar, Türkçüler ile değişik ittifaklarını gözlemlememiz, ikincisi ise Cedidcilik’in aslında Avrupalı/Rus reform fikirlerinin pragmatik bir şekilde kullanılmasından ibaret oluşudur. Kısacası, Türkistan’da reform fikirleri, toplumsal meseleleri dile getirmek ve hayat standartını yükseltmek için bir araç olarak kullanılmış olsa da, bunların devlete ve/veya rejime karşı gerçek bir mücadeleye katkısı olmamıştır.

Sovyetler Birliği’nin dağılmasından bu yana, tarihi yeniden yazmak, kültür/eğitim politikalarının içeriğini mahallî gelenekler doğrultusunda değiştirmek, bağımsız bir aidiyet hissinin dışavurumu olmuştur. Devletlerin geçmişleri karşımıza, tarihî dönemlere ilişkin farklı tercihler, mahallî kahramanların hayatlarına verilen önemde görülen farklılıklar ve farklı bölgesel ve uluslararası ittifakları çıkarmaktadır.

³ ‘Ahlâkî kâideler’, 1912’de usûl-ı cedid mekteplerinde “dinî terbiye” başlığı altında okutulan bir dersti, W.K. Medlin-W. M. Carpenter, *Education and Development in Central Asia*, Leiden, Brill 1971, 51.

Eski Sovyet cumhuriyetlerinde resmî olmayan bir tarih yazıcılığı olmadığı için, metot henüz dikkat çekici bir şekilde değişmemiştir. Esâsen, tarih ders kitaplarında metodolojik bir devamlılıktan dahi söz edilebilir. Tarihî materyalizme, özellikle her tarihî dönemin siyasî, askerî ve idarî anlatımından sonra ele alınan iktisat tarihi ve toplumsal tarihe ilişkin bölümlerde rastlanılabilir. Tarihin yeniden yazımında, dönemlere ayırma hâlâ büyük bir mesele olarak ortada durmaktadır. Mesela, feodalizmin sosyalist dünya görüşünde uyandırdığı olumsuz çağrışımlar tarih ders kitaplarında belirgin bir iz bırakmıştır ve Ortaçağ'da Özbeklerin onsekizinci yüzyılda ise Türkmenler'in felsefî ve fikrî altın çağlarını yaşadıkları vurgusu ile pek örtüşmemektedir. Bir bakıma tarihin tamamlayıcı disiplinleri, yani ekonomi, sosyoloji, coğrafya, siyaset ve kültür birbirinden tecrit edilmiş halde durmaktadır.

Edeb/ Adab Ders Kitapları

Arapça kelimeler olan “adab” ya da “edeb”, etimolojik olarak edebiyat ile ilişkilidir (edebiyat ya da adabiyat). Diğer bir deyişle, edebiyat, insanların ahlakî değer ya da faziletlerini ortaya koyan edebî eserler ya da çalışmalarlardır. Hürmetkârlığı, iyi düşünülmüş, ölçüp biçilmiş mazmunları yansıtan eserler gibi... İyi bir şekilde yazılan ve söylenen herşey, hayırlı âdet ve geleneklerle ilişkilendirilebilir. Arapça'da “edebiyat”, ahlâk ilminin tüm şubelerini kapsar çoğul halde bir kelimedir. Türkistan Türkçesi'nde de, hem “edeb/adab” hem de “edebiyat” benzer bir manada kullanılır. Her ne kadar modern Türkçe'de edebiyatın ilk anlamı ‘literatür’ ise de, “edebiyat”ın “edeb”den türediği çok açıktır ve bu bağlantı *literature* ve *letters* arasından çok farklıdır. Başka bir ifadeyle, Arapça ve Türkçe'de “edebiyat”, temel ahlâkî umdelere uygun yazılı ya da sözlü lafızdır. Cedid dünya görüşünde kelimenin bu şekilde kullanımında araya ince bir mesafe konulur ve siyasî olarak rejimden bağımsız olmaktan çok bir tür elit özerkliğine daha yakındır.

Tüm eski Sovyet Cumhuriyetleri gibi Türkmenistan ve Özbekistan da “bağımsızlık kimliği” diyebileceğimiz yeni kimliklerini, yeni baştan yazılan ders kitapları aracılığıyla ifade etmek arzusundaydı. Yüzyılın başındaki edebî eserlerde, Ruslar'a karşı verilen mücadeleye vurgu yapılmaktaydı. Halkın gelenek ve ahlakî değerleri ise; kısmen etnik, kısmen dinî ve kısmen de yerel olmakla beraber geneli itibarıyla nostaljik sayılabilecek bir kimliğe bağlanmaktaydı.

Cedid reformu aslında, islâmî düsturların yeniden canlandırılması ve söz konusu bu düsturların modern dünya ile uyuşur hale getirilmesinden ibaretti. Bir diğer ünlü Cedidci olan Abdurrauf Fıtrat'ın, 1910'lu yıllarda Rehber-i Necat'ta yazdıkları da bundan farklı değildi. Fıtrat, Türkistan toplumunun o dönemde içine düştüğü bedbahtlık ya da zaafın, insanların dinî düsturlardan uzak olarak yetişmesinden kaynaklandığına inanmaktaydı. Cedid hareketinin başlatıcısı olan İsmail Gaspıralı ise 1898'de, yeni tarz eğitimin eski tarzın reddi olmayıp, insanların kendilerini modern günlük hayata adapte edebilmelerinin şartlarını oluşturma denemesi olduğunu ifade etmişti. Eğitimdeki bu reform dikkatimizi Türklük/ İslâmlık dairesinde şekillenen bir mensubiyet hissine çekerken, yüzyılın başında ve sonraki Sovyet dönemindeki Rus pedagoglar aile eğitimi ve ferdin kendisine fayda getirecek malumat üzerinde daha fazla durmaktaydılar.⁴

Bu çerçevede, ders programlarında edeb/adab derslerinin varlığı tek başına, Rus kültürünün tahakkümünden azâde olduğu manasına gelmez. Türkistanlı entelektüellerin bağımsızlıklarını sergilemek istedikleri esas araç "muhteva azadlığı"dır. Ve bu mefhumun, yani "adab"ın kendisi de, sadece modern bir hayat tarzını beraberinde getiren bir katalizatör olmaktan çok insan yetiştirmeye yönelik olduğundan, onları medrese eğitiminin parlak günlerine geri götürmektedir.

1980'lerin sonları ve özellikle de 1990'lardaki bağımsızlıktan itibaren, Türkmenistan ve Özbekistan'da ilk ve ortaokul eğitiminde edeb/adab derslerinin başladığını gözlemleyebiliyoruz. Bu dersler genellikle haftada bir saat okutulmaktadır. Cedid döneminde örf ve âdetler ile ahlâkî değerler her seviyede öğretilmekteydi ve bugünkü bağımsız Özbekistan da bu çizgiyi takip etmektedir. Özellikle Türkçe ve Arapça'da edebiyat ve adab arasında mevcut olan etimolojik yakınlık dikkatimizi, kimlik oluşumunun ayrılmaz bir parçası olarak bu derslere çekiyor. Türkmen Kültür Bakanı Yardımcısı 1993 sonunda kendisi ile yapılan bir mülakatta, edeb derslerinin konulmasını aşağıdaki kelimelerle açıklamıştı: "Sovyet döneminde kendi edebiyatımızı öğretme şansı ya

⁴ Bu fark, pedagoji tarihi üzerine yazılmış kitaplarda gözlemlenebilir, *Pedagogika Tarixi* 1996 ve *Pedagogika Tarixi* 1997, Taşkent.

da imkânına sahip olabilseydik, okullarımızda edeb/adab dersleri koyma ihtiyacı duymazdık".⁵

Genel olarak, edeb/adab eğitiminin kültürel alanı sıkıntısız bir şekilde doldurduğu ve her türlü dönemleştirmeden bağımsız olduğu söylenebilir. İyi ve güzel davranışı dile getiren yazılı ve sözlü lafız zamanı aşmakta ve çağdaşıktan kaçınılmakta olduğundan siyasî faaliyeti devre dışı bırakmaktadır. Ancak, zihni durumu ortaya koyması hasebiyle siyasete dahil olan yanları vardır.

Cedid dönemi adab kitaplarına iyi bir misâl teşkil eden Avlanî'nin *Türki Gülistan yahut Ahlâk*'ına şöyle bir baktığımızda, Peygamber'e, Kuran'a ve hadislere birçok kez gönderme yapıldığını görebiliriz. Esâsen, millî emeller doğrudan doğruya dinden çıkarılıyor gibi gözükmektedir. Daha az sıklıkla olmakla beraber, Büyük İskender ve İbn-i Sina'ya yapılan göndermelere de rastlamaktayız. Kitabın sadece bir yerinde, şimdiki zamana dair doğrudan bir atfa şahit oluyoruz ki, bu da yirminci yüzyılın başında millî lisanın önemi ve öğrenilmesi ile alakalıdır. İçinde yaşanan zamana dair bu gönderme, Cedid mütefekkirlerinin siyasî temâyüllerini ima etmektedir. Avlanî, Rus dilinin aşırı hakimiyetine karşı tepkisini şu sözleri ile dile getirir: "Millî dili yok etmek, halkın ruhunu öldürmek demektir".⁶

Millî edebiyat (vatan edebiyatı), ekoloji ve ahlâk kitapları; örf ve âdetler, ahlâkî değerler ve aile hayatına dair millî ananeler ile doludur. Ancak bu da, mahallî gelenekler ve millî kahramanlar ve edebî şahsiyetlere dikkat çekmek için yeterli değildi, çünkü bu şahsiyetlerden bazıları ya hümanist ve beynelmîlî ya da vatanperver ifadeleriyle Sovyet dönemi ders kitaplarında yerlerini almışlardı. Bu yüzden, ders kitapları için seçilen edebî parçaların 1990'lar sırasında değiştiğini de burada belirtmeliyiz. Zâten, Türkmen ve Özbek otoritelerin "muhteva azadlığı" dediklerinde kast ettikleri de buydu. Kur'an ve hadislere, Özbek edebiyatının kurucusu olarak bilinen Ali Şir Nevaî (onbeşinci yüzyıl) gibi edebî felsefî kahramanlara, onbirinci asır Müslüman filozofu Birunî'ye, onbirinci yüzyılın meşhur ahlâk ve siyasetnâme kitabı *Kabusnâme*'nin müellifi Keykavus'a, Sultan Hüseyin Baykara (onbeşinci

⁵ Büşra Ersanlı Behar, "Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'da Eğitim ve Kültür Politikaları", *Bağımsızlığın İlk Yılları*, yay. haz. Büşra Ersanlı B., Ankara 1994, 168.

⁶ Avlanî, *a.g.e.*, 32-33.

yüzyıl Timurlu hükümdarı) gibi kahramanlaşmış liderlere, Abdulla Avlanî gibi Cedid mütefekkirlerine serbestçe yapılabilen göndermeler, edeb/adab kitaplarının sayfalarını doldurmaktadır.

Sözü geçen bu ders kitapları genelde vatanperverlik ile başlar, oradan insan ilişkilerine geçilir ve son olarak da aile ve ferd ele alınır. Oldukça didaktik bir üsluba şahit olduğumuz bu kitaplarda, zihnin resmî terbiyesindeki “halk çağı”nın yerini bir manada “kahramanlar çağı” almıştır. Otoritenin ortak aklı, insanları otoriteye saygı duyma konusunda eğitmektedir. Bu kitaplardan bazılarının künyeleri ve giriş bölümleri bile bize görmüş geçirmiş mahallî ağanın rolünü hatırlatmaktadır: *Türkmen Ağanın Edebi*.

Ruslar ve bölgenin diğer halklarından farklılıkların altını çizmek için âdetler ve ahlâkî değerleri ihya etmek, Emir Timur yıldönümleri vesilesiyle uluslararası kutlamalar düzenlemek kadar tabîî olsa gerektir. Bugün Özbekistan’da insanlar evlendiklerinde önce yerel dinî büyüğü, sonra resmî muamelenin tamamlanması için yerel idarî otoriteyi ve son olarak da Emir Timur türbesini ziyaret etmektedir. Sovyet döneminde yerel yöneticileri ziyaret etmek, Lenin heykelini ziyaretle birleştirilmişti. Bu tür bir uygulama, Sovyet dönemi kitle eğitimi ile bağlantılıdır ve kültürel farklılıklar ile aile hayatına yer açmaktadır. Ancak, Türkistanlı eğitim reformcuları önceki “adab” kitaplarının adını değiştirmeye karar verdiler. Böylece, “Aile Ahlâkı ve Psikolojisi” dersleri, bağımsızlıktan kısa bir süre sonra edeb/adab dersleri olarak adlandırıldı.

Özbekistan’da adab eğitimi verecek öğretmenler için 1993 yılında bastırılan el kitabında, aile hayatı ve aile ahlâkı sadece bir alt başlık olarak yer almaktadır. Bu rehber⁷ bize adab-ı muaşeretin konularını kabaca şöyle vermektedir: Misafirperverlik, özellikle Nevruz olmak üzere millî bayramların kutlanması, toplumsal hayat ve insan ilişkileri, aşk, tevazu, alicenap olmak, sadelik, aile ve devlet sırlarını saklamak, vs. Örnek olarak ise Kur’an ve hadislerden, Ömer Hayyam, Abdurrahman Camii, Ali Şir Nevaî, onikinci yüzyılın meşhur mutasavvıfı Ahmed Yesevî, İmam İsmail Buharî, onbirinci yüzyıl dil bilgini Muhammed Sadık Kaşgarî, Yusuf Has Hacib, onikinci yüzyıl edebî kahramanı Tirmizî, Ulug Bey, ve Fırkat, Ahmed Dâniş, Abdulla Kadirî gibi

⁷ *Hayat Ve Durmuş Adabı Dasturu* (9-11 sınıflar için), Taşkent, Uzbekistan Respublikası Halk Talimi Vezirliği Respublika Okuv-Metodika Merkezi 1993.

meşhur Cedid mütefekkirlerinden alınan “adabiyat”, okuma malzemesi olarak kullanılmak üzere hocalara tavsiye edilmektedir. Özellikle aile hayatı ve günlük hayatta müsamahanın sıraları üzerine yazılmış bölümler için bunlara bazı Rus yazarlar da ilâve edilmiştir. Yazarlardan bazıları, bu tür kitaplarda Sovyet döneminde de zikredilmişse de, Kur’an ve hâdislere asla yer verilmemiş, diğerlerinden ise sadece tarihî maddecilik ve sosyalizm öğretimine bir şekilde uyarlanabilecek olan literatür alınmıştır. Bugün ise yeni göndermeler, milliyetçi ve islamî veçheleriyle karşımıza çıkmaktadır.

Aynı el kitabı son olarak, Cedid ve yeni bağımsızlığın ilk yılları arasında bir köprü kurmak için, genç ruhlara pedagojik mirası öğretme ihtiyacı üzerinde durmaktadır. Giriş kısmında, ‘bu dersin amacı Cedidcilerin bıraktığı yerden ve Ekim İhtilali’nin anavatan Türkistan ile beraber kültürünü de ele geçirdiği noktadan devam etmektir’ ifadesi yer alır. Özetle, medrese geleneği Cedid tarzında sembolik olarak yeniden hayata geçirilir. Bu rehberde bize, adab derslerinin onuncu ve onbirinci sınıflarda 34’er saat olacağını da söylenmektedir.

1990’ların ortalarında yayımlanan dokuzuncu sınıf adab ders kitabı vatan sevgisi ile başlar ve oradan önce insan ilişkileri ve ardından aile hayatına geçerek, fert ile son bulur. Genel ve özele dair Rousseaucu anlayışa uygun olarak “genel iradeden” “herkesin iradesine” doğru bu geçiş, yüzyılın başında Avlanî tarafından yazılandan farklı bir seyir göstermektedir. Avlanî’nin kitabı, ahlâkın, insanî faziletler ve kusurların tarifi ile başlamakta ve bunlar zaman ve mekândan bağımsız bir şekilde ele alınmaktadır. Yeni ders kitaplarının şekli ise, günün ideolojisine hizmet edecek şekilde modernleştirilmiştir. Mesela ilk olarak, vatan sevgisi imanın temel şartı olarak sunulur. Ve kişinin diğer faziletleri bir şekilde bu büyük fazilet altına serpiştirilir. Girişi izleyen birinci bölüm, adab-ı muaşeret tarihine genel bir bakış görünümündedir. Bu tarih kısmı, onbirinci yüzyıl ahlâkçısı Yusuf Has Hacib ile başlar ve İbn-i Sina ve diğerleri ile devam eder.

*Mahalle Mehri*⁸ adlı bir başka kitap, her ne kadar ders kitabı değilse de, bağımsızlık sonrası 1990’lardaki manzarayı gözler önüne serer. Bu kitapta

⁸ Shavkat Miralimov, *Mahalle Mehri*, Taşkent, Nevruz 1994. Özbeklerin cemiyet/mahalle kimliği üzerine yaptıkları vurgu, Orta Asya uzmanları tarafından sık sık belirtilmiştir. Örnek için bk. D. Carlisle, ‘Uzbekistan and the Uzbeks’, *Problems of Communism*, 1991, XL/5.

komşuluk, vatan aşkını besleyen tarihî itici güç olarak tasvir edilirken, mahalle de “vatanın içindeki vatan” şeklinde gösterilir. Çünkü, bağımsız bir kimliğin harekete geçirilmesi için gerekli olan örf ve âdetler, topluluk/komşuluk tarafından, yani Özbekler için çok eski ve kalıcı bir mensubiyet hissi olduğuna inanılan mahalle kimliği etrafında oluşur.

Daha önce de işaret edildiği gibi, önceki dönemin yani Sovyet döneminin edeb/adab ders kitapları “Aile Ahlâkı ve Psikoloji” olarak adlandırılmaktaydı. Bu geleneğin Azerbaycan’da devam ediyor gibi görünüyor. 1989’da yayınlanan özel bir “aile” ders kitabında, toplum içindeki insan ilişkileri ve aile hayatının temel düsturları günlük hayatın maddeci yorumuna uydurularak faydacı ve pragmatik bir şekilde sunulmaktadır. Aile kitabının içindekiler kısmı şu şekildedir: **A-** Fert, toplum ve aile, **B-** Gençler arasında ferdi ilişkilerin cepheleri, **C-** Evlilik ve aile, ve **D-** Aile ilişkilerinin düsturları. Aşk ve sosyal ilişkiler üzerine olan bölümler edeb/adab derslerinde öğretilenler kadar didaktik olmakla beraber, Azerbaycan’daki aile ders kitapları önceki dönemden ya da komünizm karşıtı literatürden pek o kadar çok örnek içermemektedir. Aşk ve dayanışmayı konu alan bazı soyut ifadeler, pozitivist bir tarzda yapılmış psikolojik açıklamalardan alınmıştır.

Azerbaycan’da, benzer bir eğitsel amaca yönelik olarak yazılmış ders kitapları 1992’den itibaren “İnsan ve Cemiyet”⁹ adı altında çıkmaya başlamıştır. Bağımsızlık sonrası döneme ait bu ders kitabının içindekiler kısmında ilk olarak fertlerin faaliyetlerinin açıklandığını, ikinci olarak fertlerin sosyal fonksiyonları, toplumun kökeni ve yapısının ele alındığını, üçüncü olarak ailenin toplum içindeki fonksiyonu, üretim ve teknolojik gelişmede oynadığı rol ile bilim ve teknolojinin rolü ve insanın bunlara katkısının incelendiğini ve kitabın son kısmında da pazar ekonomisinde karşılıklı ilişkilerin ele alındığını ve global sorunların ortaya konulduğu görüyoruz.

Bu ders kitaplarında öncekilerin metodu muhafaza edilmiş, ancak bu yapılırken, açık bir şekilde Sovyet ideolojisini çağrıştıran kısımlar dışarıda bırakılmış ve toplum içindeki insan ilişkilerinin ahlâkî öneminin açıklandığı kısımlara bir dizi ilâveler yapılmıştır. Daha geniş bir çerçeveye sahip edeb/adab anlayışı yerine; fert, aile ve bunların toplum içindeki rolü üzerinde yoğunlaşılması, ferdin sosyolojik pozitivist bir şekilde eğitimine kapı

⁹ *İnsan ve Cemiyet*, 10. sınıflar için derslik, Bakı Öyretmen Neşriyatı 1994.

açmaktadır. Oysa Türkistan'daki edeb/adab kitapları “insan kâmilliği”ni öne çıkaran Doğu'ya özgü felsefî bir “*Bildung*”a daha yakındır. Kısacası, Azerbaycan'daki yöneliş, “herkesin iradesi”nden “genel irade”ye, yani özelden genele doğrudur.

Türkmenistan'da edeb ders kitapları, Azerbaycan aile ahlâkı ve âdetlerinden farklıyken, Özbek edebî geleneğinden de az da olsa ayrılmaktadır. Türkmen *edebi*, folklorik anonim hikâye ve şiirlere dayanır. Türkmen edeb ders kitaplarında edebî kahramanların isimleri pek sık zikredilmez. Bunlardan bazıları, hocaların eğitilmesi veya hocalara rehber kitap olarak yayınlanmıştır. Şeriat düsturlarına da, mesela kanundışılığın zıddı olarak güvenilir olmak ve dürüstlüğü açıklamak için olduğu gibi, gönderme yapıldığı olmaktadır.

Türkmen edeb kitapları çoğunlukla, nakil-akıl (sözlü aktarılan atasözleri ya da hikmetli sözler) denilen hikâyeleri nakleden darb-ı mesel mecmuaları şeklindedir ve içindekiler de tam bir adab-ı muaşeret kitabına uygundur: Selamlaşma, aile reisi, ailede anne ve babanın rolü, oğlan ve kız, evlilik, çocuk yetiştirme, misafir ağırlama, evlilik ile oluşan akrabalıklar, yakın ve uzak akrabalar, tebrik, evde ve misafirken yemek yeme, hayvan yetiştirme, tarım, hastalık ve sağlık. Türkmen kimliği çok nadir olarak zikredilir. Ancak, göçebeye has ariflik ve hürriyet anlayışı kitabın sayfalarında, tarım ve hayvancılıkta üretimi artırmaya yönelik Sovyet geleneği ile yan yana anılır. Azerbaycan'da aile ve fert üzerindeki vurgu, şehirleşmiş ve sanayileşmiş modern hayatı tamamlayıcı nitelikte iken, Türkmenler'de aile, tabiat, toprak ve hayvanlar üzerine düşülmesi, geleneksel toplumlara has “yerel rengi” meydana çıkarmaktadır.

Türkmen Aganın Edebi adlı kitapta ekoloji üzerine başlıbaşına bir bölüm ayrılmıştır. Bu bölümün girişinde yazar dikkatlerimizi bu derslerin amacına çeker: “... Gerçi bu sadece bir başlangıç ise de, Türkmen halkının edebî etnografisinin tarihi, yani millî mirası ile başlayan bir program hazırladık”.¹⁰ Bir diğer bölüm gelenekler olarak ortaya çıkan, tekrar edile gelen tecrübenin hikmetini ortaya koymakta ve Puşkin'den alınmış bir vecize ile başlamaktadır. Üçüncü bölüm, Türkmen kültüründe malım-canım

¹⁰ Edebî etnografya burada, Türkmen halkının ahlâkî değerleri ve geleneklerine işaret eder. Ekoloji ile ilgili bir bölümdeki bu vurgu, Türkmen hayat tarzı ile Türkmenistan'ın bitki ve hayvan çevresi arasındaki yakın ilişkiye ve tabii kaynakların idaresine dair güçlü iradeye delâlet etmektedir.

(hayvanım/mülküm-canım) şeklinde ifadesini bulan hayvanın rolü üzerinedir. Bu kitabın son bölümü, eğitimde reformları gündeme getiren ünlü Rus ismine, A. S. Makarenko'ya ayrılmıştır. Örf ve âdetlerin öğretilmesi konusundaki Türkmen yaklaşımı, Özbek yaklaşımı kadar edebî felsefî kahramanlar üzerine yoğunlaşmaz. Onsekizinci yüzyılın ünlü Türkmen şairi Mahdumkulu, Puşkin, Makarenko ve bazı Şeriat kuralları rastgele bir göçebe tarzı içinde yan yana bulunmaktadır.

Edeb/Adab ve Siyasî Kültürde Bazı Eğilimler

Hem Özbek hem Türkmen milliyetçiliği, ilk olarak bölgesel özellikler ve yerel dillerden beslenen bir tür “bağımsızlık kimliği”ne dayandırılmıştır. Böylece, parçalanmadan sonraki ilk muhalif elitler, yerel dilin ve edebiyatın statüsünün yükseltilmesi, ekolojik felâketlerle tahrip olmuş millî kaynakların üzerinde mülkiyet iddiası, millî kahramanlar, filozoflar ve ediplere itibarlarını iade etmek için bir araya gelmiş entelektüellerden oluşmuştur. Bu muhalefet hareketleri uluslararası arenada dikkat çekmiş ve Orta Asya’da hürriyet ve demokrasinin güçlü öncüleri olarak görülmüşlerdir.

Ancak, Sovyet istibdadına karşı gelmenin temel konuları, yeni bir müstebit elit tarafından çok otoriter bir tarzda ele alınmıştır. İdareyi yeni ellerine alan eski-komünist elit tarafından partileri yasaklandığı zaman bile bu konular yeni otoriteler tarafından, her türlü potansiyel ve aktif muhalefetin etkisiz hale getirilmesine yönelik bir muhafaza siyaseti olarak kabul edildi. Türkmenistan’da *Ağızbirlik*, Özbekistan’da ise *Birlik*, politikalarının yeni siyasî otoritelerce kullanılmasının ardından böyle bir kaderle karşı karşıya kaldılar. Ve bu muhalefet hareketleri yönetici gruplardan gerçek anlamda ideolojik bir farklılığa sahip olmadıklarından, halk üzerinde etkili olacak ve böylece destek bulacak programlarla varlıklarını sürdüremediler. Hem Kerimov hem de Niyazov, bağımsızlığın ilk yıllarında muhalif gruplar tarafından öne sürülen meseleleri asimile edebilmek için, kültür milliyetçiliği ve tabî milliyetçiliği miras alarak ya da ele geçirerek çok çaba sarfettiler.

Özbekistan’da ve Türkmenistan’da yeni yazılmış tarih, edebiyat ve edeb/adab ders kitapları bu ülkelerde bağımsızlıktan sonraki siyasî davranışın ifadeleri olarak tahlil edilebilir. Yeni edeb/adab kitaplarının hem tarzı hem muhtevası, Türkistan’daki siyasî kültürün bazı temel veçheleri için bize önemli ipuçları vermektedir.

İnsan ilişkileri ve kişinin yetiştirilmesine dair ana konular; geleneksel fikir ve değerlere destek verilmesi, evladın ebeveyne hürmeti, itaat, saygı vs. aşağıdaki siyasî fikirler üzerinde yoğunlaşmamıza yardım eder:

Otoriteye çok kuvvetli bir hürmet, yani babaya, anneye, üstada, hocaya ve öğretmene saygı kahramancılık ile takviye edilir. Hürmet hissi Türkistan halkları arasında tabîî olarak beklenen bir şeydir ve bu hürmet otoriter rejimlere kapı açar. Didaktik metot ise, sorgulanmayan bu hürmet hissine zemin hazırlar. Bu anlamda, yeni dönemin eğitim yöntemi Sovyet dönemi ile bazı devamlılıklar sergiler: Yazılı olmayan sessiz, anonim bir “konsensüs”. Akıl, bir diğer şahsın diğerini sorgulaması için bir araç olarak görülmez. Akıl, müşterek akıl yürütmedir ve gelenekler marifetiyle aktarılır. “Genel irade” yönetir, “herkesin iradesi” ona tâbi olur.

Otoriteye saygı ve insanın ya da ferdin kusuru birbirlerini tamamlayıcı niteliktedir ve muhafazakârlığı oluşturan temel düsturlar arasındadır. Tekrar eden tecrübeler, yani geleneklerdeki hikmet, hem pratiktir hem de yaşlıların ya da ölmüşlerin geçmiş tecrübelerine hürmet telkin eder. Muhafazakârlık, kişiler ve onların farklı olaylar üzerine farklı görüşleri arasında bir rekabet süreci öngörmez. Böylece ikna, karşılıklı bir pazarlık ya da müzakere sürecinin vardığı son nokta olarak değil, rejimle arasına bir mesafe koymadan ya da onun nezdinde eşitliğini kazanmadan onunla birlikte varolan şahsın, manevî ve geleneksel iç “*Bildung*” süreci ile sessiz ve derinden ulaşılır olarak ortaya çıkar. Fert kendini, daha yüksek kolektif bir kimlikle bütünleştirir.

Ayrıca, milliyetçilik çoğunlukla dil milliyetçiliği olarak dile getirilmektedir. Bu yeni yazılmış kitaplarda sürekli, yerel dillerin devlet dili statüsüne çıkartılması ile iftihar edilmektedir. Başka bir ifadeyle milliyetçilik ya da daha genel bir söyleyişle kültür milliyetçiliği, siyasî milliyetçiliği veya siyasî anlamda bir mensubiyet hissini kuvvetlendirmektedir. Yerel lisanın saflığı, içeriği Cedidci değişim arayışından ilham alan edeb/adab kitaplarında yer alan bir hedeftir. Aile, akrabalık bağlarının da altı çizilir ve akrabalık bağlarına saygı arzulanır.

Son olarak, hem bugünün reformları hem de değişen ne olursa olsun başvuru kaynağı olarak gösterilen Cedid reformları çerçevesinde yenilikçilik, tedricî ve düzenli bir değişimi tercih eder ve radikal ve devrimci bir değişimden haz etmez ya da ondan uzak durur gözükmektedir. Bu son

kültürel/siyasî tavrı, yani bu tür bir yenilikçilik, gelecekteki siyasî beklentilere çok yardımcı olacak gibi gözükmektedir, çünkü tedricî değişim eklektizmi beslemekte ve aynı zamanda yaratıcılık ve esnekliğe imkân sağlamaktadır. Aslında bunlar, 1990'ların tarih kitaplarının temel özellikleridir. Saygı ve otorite ile uyumlu tedricî ve düzenli değişim, öngörülebilir gelecekteki siyasî eğilim olarak görülüyor.

Cedid dönemi edeb/adab kitaplarının tarzı ile 1990'larda, yani bağımsızlık döneminde yazılmış olanlar arasındaki değişim, başta millî kimlik, millî dil ve millî ekonomi olmak üzere kültürel konuların siyasîleşmesine doğru belli bir yöneliş göstermektedir. Millî olan ne varsa birarada tutmayı, Türkistan'da bugün ön-siyasî eğilimler olarak adlandırabiliriz.

Bu çalışma Türk kökenli üç halkta hürriyetin iki farklı ifadesinden yola çıkmıştır; Azerîler'in 'söz azadlığı' ile Özbek ve Türkmenler'in 'muhteva azadlığı'. Böylece, biri Kafkaslar'da ikisi ise Orta Asya'da bulunan halklar çerçevesinde, bağımsızlık döneminde ortaya çıkan kimlik oluşumunun yöntemleri arasında bir karşılaştırma kapısı aralanmaya çalışılmıştır. Bağımsızlığına yeni kavuşmuş devletlerde yeni yazılan tarih kitaplarının metot ve içerikleri, genellikle bu milletlerin yakın gelecekteki siyasî kültür ve siyaset yönelişlerini açığa çıkarmaktadır. Bu çalışmada, bir diğer grup ders kitabı da benzer amaçlarla incelenmiştir. 1992'den beri Türkmen ve Özbek okullarında okutulan adab-ı muaşeret ders kitaplarında da, bugünün siyasî elitinin tercihleri kendini göstermektedir. En yüce tutulan değer ise otoriteye saygıdır.

Bibliyografya

- Adabî Miras-Halk Mülkü* (Adabiyat Ukuvtıcıları İçin Kullanma), Taşkent, Özbekistan Respublikası Halk Talimi Vezirliği Respublika Okuv-Methodika Merkezi 1992.
- Edward Allworth, *The Modern Uzbeks From the Fourteenth Century to the Present, A Cultural History*, Stanford, Hoover Press Publications 1990.
- _____, "Supressed Histories of the Jadids in Turkistan and Bukhara", *Turkestan, als historischer Faktor und politische Idee, Festschrift für Baymirza Hayit zu seinem 70. Geburtstag 17 Dez, 1987* içinde.
- Ana Tili ve Adabiyat Dasturi* (Fenlar Çukur Organladigan Maktablar ve Sınflar Uçun), Taşkent, Özbekistan Halk Talimi Vezirliği Cumhuriyat Okuv-Methodika Merkezi 1992.
- Touraj Atabaki-John O'Kane, *Post Soviet Central Asia*, Londra 1998.

- Abdulla Avlanî, *Türkî Gulistan Yahut Ahlâk*, Taşkent, 'Okutuvçı' 1992.
- Ingeborg Baldauf, 'Some Thoughts on the Making of Uzbek Nation', *Cahiers du Monde russe et soviétique*, XXXII/1(Janvier-Mars 1991), 79-96.
- Andras Bodrogligeti, 'The Role of Classical Central Asian Turkic Literature in the Understanding of the Cultural Heritage of the Central Asian Turks', *Eurasian Studies Yearbook*, ed. Gyula Decsy-A. J. E. Bodrogligeti, 66(1994), 5-31.
- Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini (ed.), *Russia's Orient Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, Bloomington, Indiana University Press 1997.
- Stephane A. Dudoignon, "Quelques Enjeux Ideologiques de la Reecriture de L'Histoire en Asie Centrale (1988-1992): Au Tadjikistan et en Uzbekistan", (Col. Int.), Ankara 1992.
- Ebdul Elizâde-Akif Abbasov, *Aile-9*, Bakı, Maarif Neşriyatı 1989.
- Büşra Ersanlı Behar, "Bağımsızlık Kimliği", *Türkiye Günlüğü*, Kasım-Aralık 1994.
- Büşra Ersanlı Behar, "Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'da Eğitim ve Kültür Politikaları", *Bağımsızlığın İlk Yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan*, yay. haz. B. Ersanlı B., Ankara 1994.
- Büşra Ersanlı, "History Textbooks as Reflections of the Political Self: Turkey (1930s) and Uzbekistan (1990s)", *Nationalism and Postcolonialism: West, Central and South Asia*, ed. Deniz Kandioti and Juan Cole, 1999.
- Umur Esen, *Türkmen Ağanın Edebi*, Marı, Marı Velayat Mugallimleri Kamilleştiriş İnstitutu 1994.
- Willam Fierman, "Political Development in Uzbekistan: Democratization?", *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, K. Dawisha-B. Parrott (eds.), CUP 1997, 360-408.
- Hayat ve Durmuş Adabı Dasturu* (9-11 Sınıflar İçin), Taşkent, Özbekistan Respublikası Halk Talimi Vezirliği Respublika Okuv-Metodika Merkezi 1993.
- K. Haşimov-S. Nişanova-M. Inamova-R. Hasanov, *Pedagogika Tarihi*, (Pedagogika Aliy Okuv Yurtları ve Üniversiteler Talabaları İçin Okuv Kullanma), Taşkent, 'O'qituvchi' 1996.
- A. Hasanboeva-C. Hasanboev-H. Hamidov, *Pedagogika Tarihi*, Taşkent, 'O'qituvchi' 1997.
- Marshall G. S. Hodston, *Rethinking World History Essays on Europe, Islam and World History*, ed. Edmund Burke III, Cambridge, Cambridge University Press 1993.
- I. Kerimov-R. Şemseddinov, *Vatan Tarixi*, Taşkent, 'Okuvtucu' 1997.
- Hisao Komatsu, *The Evolution of Group Identity Among Bukharan Intellectuals in 1911-1928: An Overview*, Tokyo, The Toyo Bunko 1989.
- T. Kurbanov, *Abadnama, Adab ve Adab Tarihinden İnsanî Münasebetler Adabı, İnsanî Faziletler Adabı, Ailevî Hayat Adabı*, Taşkent, 'O'qituvchi' 1995.

- W.K. Medlin and W.M. Carpenter, *Education and Development in Central Asia*, Leiden, Brill 1971.
- Shavkat Miralimov, *Mahalla Mehri*, Taşkent, Nevruz 1994.
- Atacan Muhammedkurbanov, *Edep*, Marı, Marı Vilayetinın Mugallımleri, Kamilleştirif İnstıtutı, Aşkabat , 'Hatamtay' Neşriyatı 1994.
- Michael Ochs, 'Turkmenistan: The Quest for Stability and Control', *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, ed. K. Dawisha and Bruce Parrott, CUP 1997, 312-359.
- Özbekistan Halkları Tarihinden Okuv-Terbiye Desturu I*, Özbekistan Halk Talimi Vezirliği Respublika Okuv-Metodika Merkezi, Taşkent 1992.
- Özbekistan Tarihi Fanı Dasturı*, Universitetler ve Pedagogika Alii Okuv Yurtlatının Tarix Fakültetleri İçin, Taşkent 1992.
- Resimlerde Vatan Tarixi, Özbekistan Tarixinden Lavhalar*, Taşkent, 'Çolpan' Neşriyatı 1996.
- Nazif Şahrani, "Milli Mefkûre: Özbek Milli Kimliđinin Meydana Getiriliři", *Kafkasya ve Orta Asya: Bağımsızlıktan Sonra Geçmiş ve Gelecek Konferansı*, 25-27 Mayıs 1995, Ankara, TİKA 1996.
- Vatan Adabiyatı*, 8. Sınıf Ücun Derslik, Taşkent, Okıtuvcu 1992.
- Vatan Adabiyatı*, 9. Sınıf Ücun Derslik, Taşkent, Okıtuvcu 1992.
- O. Torayeva-M. Turopova, *Odobnoma*, 5-Sınıf, Taşkent, 'O'qıtuvchi' 1998.
- Hamid Ziyaev, *Turkistonda Rossiya Tacovuzı va Hukmronlığıga Karshu Kurash*, Taşkent, 'Şark' 1998.